

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۲۴۹۳۹

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ

۱۳۸۱ / ۱۱ / ۲۰

پایان نامه

برای اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته تاریخ

وزارت تحصیلات عالی و تحقیقات
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

عنوان:

بررسی اوضاع فرهنگی مشهد از برقراری مشروطیت

تا جنگ جهانی دوم

استاد راهنما:

آقای دکتر ناصر تکمیل همایون

استادان مشاور:

آقای دکتر حسین الهی

سرکار خانم الهامه مفتاح

وزارت تحصیلات عالی و تحقیقات
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهش:

اصغر زرقی

شهریور ۱۳۸۱

۴۴۹۰۷۹

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
أ.....	پیش‌گفتار.....
ب.....	مقدمه.....
ج.....	معرفی و بررسی منابع.....
۱.....	فصل اول: موقعیت جغرافیایی و تاریخی مشهد.....
۲.....	درآمد.....
۲.....	۱- وجه تسمیه.....
۴.....	۲- موقعیت جغرافیایی.....
۶.....	۳- مشهد در گذر تاریخ.....
۱۰.....	۴- نگرشی بر اوضاع سیاسی و اجتماعی تا کودتای ۱۲۹۹ هـ.ش.....
۲۱.....	۵- وضعیت سیاسی و اجتماعی از ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰ هـ.ش.....
۲۷.....	نتیجه.....
۲۸.....	پی‌نوشت.....
۳۶.....	فصل دوم: تعلیم و تربیت و جایگاه‌های آن.....
۳۷.....	درآمد.....
۳۹.....	۱- مکتب.....
۴۴.....	۲- حوزه‌های علمیه.....
۵۵.....	نتیجه.....
۵۶.....	پی‌نوشت.....

۶۲	فصل سوم: آموزش و پرورش نوین
۶۳	درآمد
۶۳	۱- تأسیس اداره معارف
۶۵	۲- شکل‌گیری و توسعه مدارس نوین
۸۱	۳- مدارس دخترانه
۸۴	۴- مدارس متوسطه
۸۷	۵- مدارس خارجی
۸۸	۶- آموزش عالی
۹۲	نتیجه
۹۴	پی‌نوشت

۱۰۲	فصل چهارم: روزنامه و روزنامه‌نگاری و نمایش
۱۰۳	درآمد
۱۰۳	۱- روزنامه و روزنامه‌نویسی
۱۱۷	۲- تئاتر
۱۲۳	نتیجه
۱۲۶	پی‌نوشت

۱۳۲	فصل پنجم: تربیت بدنی و ورزش
۱۳۳	درآمد
۱۳۳	۱- پهلوانان معروف خراسان
۱۳۵	۲- زورخانه
۱۳۸	۳- ورزشهای نوین
۱۴۰	۴- ورزش در مدارس

۱۴۲ نتیجه

۱۴۳ پی نوشت

۱۴۵ فصل ششم: کتابخانه‌ها و موزه‌ها

۱۴۶ درآمد

۱۴۶ ۱- کتابخانه آستان قدس

۱۵۰ ۲- کتابخانه فرهنگ و هنر

۱۵۲ ۳- سایر کتابخانه‌ها

۱۵۵ ۴- موزه آستان قدس

۱۵۹ نتیجه

۱۶۱ پی نوشت

۱۶۴ فصل هفتم: چاپ و چاپخانه

۱۶۵ درآمد

۱۶۵ ۱- وجه تسمیه

۱۶۵ ۲- چاپخانه‌های سنگی

۱۷۰ ۳- چاپخانه‌های سربی

۱۷۴ ۴- کتابهای چاپی

۱۸۳ نتیجه

۱۸۴ پی نوشت

۱۹۰ فصل هشتم: انجمنها و محافل

۱۹۱ درآمد

۱۹۱ ۱- انجمنها و محافل فرهنگی و ادبی

۲۰۱ ۲- انجمنها و محافل خیریه

۲۰۵ ۳- انجمنهای دینی و مذهبی

۲۰۷ ۴- انجمنهای اقتصادی - رفاهی

۲۰۷ ۵- انجمنهای سیاسی

۲۱۹ نتیجه

۲۲۱ پی نوشت

۲۲۶ فصل نهم: مشاهیر علم و ادب

۲۲۷ درآمد

۲۲۷ ۱- ادیب نیشابوری

۲۳۲ ۲- خاندان حبیب‌اللهی

۲۳۷ ۳- خاندان بهار

۲۴۱ ۴- خاندان تهرانیان

۲۴۵ ۵- خاندان مدرس رضوی

۲۴۸ نتیجه

۲۵۰ پی نوشت

۲۵۴ فصل دهم: بناهای فرهنگی ماندگار

۲۵۵ درآمد

۲۵۵ ۱- آستان قدس رضوی

۲۶۳ ۲- آرامگاه نادرشاه افشار

۲۶۶ ۳- آرامگاه فردوسی

۲۶۸ ۴- سایر اماکن

۲۷۱ نتیجه

۲۷۳ پی نوشت

۲۷۶ حاصل سخن

۲۸۰ منابع و مآخذ:

۲۸۰ الف: کتابها

۲۹۱ ب: مجلات:

۲۹۲ ج: روزنامه‌ها:

۲۹۲ د: اسناد

۲۹۲ ی: مقالات

۲۹۵ ضمائم:

۲۹۵ ضمیمه I: جداول و نمودارها

۳۰۲ ضمیمه II: تصویر نمونه‌ای از اسناد

۳۳۰ ضمیمه III: تصاویر

پیش گفتار:

پس از مشورت و تبادل نظر با استادان متخصص و صاحب رأی در فن تاریخ و علاقه‌مندی که به کار بر روی مسایل فرهنگی داشتم موضوع رساله را مشخص و با نظر جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون به عنوان استاد راهنما و پس از مشورت با جناب آقای دکتر حسین الهی و سرکار خانم الهامه مفتاح به عنوان استادان مشاور رساله، موضوع رساله را انتخاب و مشغول به کار شدم. در همین جا بر خود فرض می‌دانم که از زحمات بی‌شائبه این عزیزان کمال قدردانی و امتنان را نمایم امید است که توانسته باشم با این کار، ذره‌ای از زحمات بی‌دریغ این سروران را جبران کرده باشم.

در تدوین این رساله افراد و اشخاص و مؤسسات ذیل، صمیمانه نگارنده را در امر تحقیق و پژوهش یاری رسانده‌اند که از همگی آنها کمال تشکر و سپاسگزاری را می‌نمایم:

(۱) کتابخانه مرکزی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(۲) سازمان اسناد ملی ایران علی‌الخصوص بخش تحقیقات سرکار خانمها شریفی،

قاضی، تاجیک.

(۳) بخشهای مختلف کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس بخصوص بخش آرشیو

مطبوعات و بخش محققان.

(۴) مدیریت محترم بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

(۵) کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

(۶) کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد

(۷) مدیریت و کارکنان کتابخانه دکتر علی شریعتی مشهد

(۸) کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

مقدمه:

سرزمین خراسان علی‌الخصوص شهر مشهد از چند جهت در تاریخ ایران دارای اهمیت می‌باشد. اول اینکه وجود بارگاه منور حضرت ثامن الائمه علی بن موسی الرضا (ع) که همچون نگینی بر تارک شهر می‌درخشد و همه ساله پذیرای میلیونها تن از مسلمین و مومنان ایران و جهان می‌باشد که برای زیارت و عرض ارادت روبه سوی خراسان می‌آورند.

دوم، موقعیت استراتژیک جغرافیایی استان خراسان که از زمانهای گذشته دارای اهمیت بوده است به علاوه از نظر تجارت، کشاورزی، علم و هنر و بخصوص پرورش بزرگان نامداری از فقها، شعرا و دانشمندان که در دامن این خطه از ایران پرورش یافته‌اند بحدی بوده است که برخی از شهرهای خراسان بعنوان «دارالعلم» ممالک اسلامی محسوب می‌شده‌اند. لذا تحقیق و پژوهش در تاریخ این شهر از ارزش و اعتبار بسیار بالایی برخوردار می‌باشد.

تاریخ معاصر شهر مشهد همانند سایر نقاط ایران از ویژگی عمده و مشترک برخوردار می‌باشد و آن نفوذ کشورهای استعمارگر اروپایی به کشور جهت نیل به اهداف و منافع مادی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خود می‌باشد. بطوریکه بدون شک در تمام تحولات و دگرگونیهای کشور در این دوره ردپایی از این کشورها مشاهده می‌شود. شاید این وضعیت در شهر مشهد بدلیل اینکه بارها مورد تهاجم و اشغال نیروهای بیگانه قرار گرفته، نمود و عینیت بیشتری داشته باشد. موضوع این رساله که «بررسی اوضاع فرهنگی مشهد از برقراری مشروطیت تا شهریور ۱۳۲۰» می‌باشد، تغییر و تحولات فرهنگی مشهد و علل آنها را در این برهه زمانی مورد بررسی قرار می‌دهد. البته تأثیر و تأثراتی که وجود بیگانگان مقیم این شهر و سیاستهای استعماری آنها در این تحولات داشته‌اند نیز در این بررسی قرار می‌گیرند.

نهضت مشروطیت که بعنوان نقطه عطفی در تاریخ معاصر کشور مطرح است. علاوه بر تغییرات گسترده‌ای که در ساختار سیاسی و اداری کشور پدید آورد، به تبع آن تغییراتی نیز

در دیگر شؤن جامعه به دنبال داشت. شاید آنی‌ترین و بارزترین این تغییرات پس از گشایش مجلس شورای ملی تدوین قانون اساسی و متمم قانون اساسی بود. که در آن تصریح به تشکیل انجمنها ایالتی و ولایتی شده بود. تشکیل انجمن بدین شکل و سیاق هر چند دارای پیشینه‌ای در ایران نبود و فقط ظاهراً و اسماً تشکیل می‌گردید اما با یک بررسی اجمالی به عملکرد انجمن‌های مزبور این مطلب به وضوح آشکار می‌شود که همین انجمن‌های نیم بند که دارای هیچ ساختار و تشکیلات منسجمی نبودند بعنوان تنها ملجأ و پناهگاه مردم مظلوم و ستم کشیده در برابر ظلم و جفای حاکمان زورگو و قلدری بود که تا این تاریخ هیچ نیرویی به باز خواست از آنها نمی‌پرداخت.

آزادی مطبوعات و افزایش قابل توجه انتشار روزنامه‌ها از دیگر نتایج این امر بود چنانکه در شهر مشهد قبل از نهضت مشروطیت فقط یک روزنامه آن هم توسط یک نفر غیر خراسانی بنام ادیب الممالک فراهانی که روزنامه ادب را در فاصله سالهای ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ هـ.ق. منتشر می‌نمود، وجود داشت. در حالیکه پس از مشروطیت روزنامه بشارت به مدیریت میرزا محمدعلی مدیر، روزنامه خورشید به مدیریت میرزا محمدصادق خان تبریزی در سال ۱۳۲۵ هـ.ق. و روزنامه خراسان به مدیریت رئیس الطلاب، روزنامه طوس به مدیریت میرزاهاشم خان قزوینی، عصر جدید به مدیریت سیدحسین الموسوی، بلدالامین به مدیریت میرزاصادق خان تبریزی، نوبهار به مدیریت ملک الشعراء بهار و... از افق مطبوعات این نقطه از کشور درخشیدند. هر چند بعضی از آنها دولت مستعجلی بودند و از ساختار استوار و محکمی برخوردار نبودند و با توجه به مقتضیات زمان منتشر می‌شدند اما بدون تردید همین مدت کم انتشار نیز در بیداری مردم و فرهنگ این دوره جامعه مشهد تأثیر غیرقابل انکاری داشته است.

هدف کلی تحقیق آشنایی با وضعیت فرهنگی جامعه مشهد در دوره مذکور و بررسی نقش حکام، والیان، امرا، بزرگان، علماء و دانشمندان در روند تغییرات فرهنگی می‌باشد، به طبع در ارتباط با این هدف سئوالهایی برای محقق مطرح می‌شود که لازم است به آن پاسخ داده شود. تحقیق حاضر به دنبال پاسخ گویی به این سوالات می‌باشد:

۱) اوضاع سیاسی، اجتماعی و فکری و فرهنگی مشهد در آستانه نهضت مشروطیت چگونه بود؟

۲) بررسی تحولات ناشی از بیدارگری نهضت علی الخصوص تعیین دامنه تغییرات فرهنگی در شهر تا چه اندازه بوده است؟

۳) بررسی برخورد و مقابله مردم با تحولات فرهنگی به وجود آمده در این دوران به ویژه تغییر نظام آموزشی به چه ترتیب بوده است؟

۴) نظام آموزشی ایران در دوره قاجار و پهلوی چگونه بوده و دولت تا چه حد در تعلیم و تربیت و اصول آموزشی دخالت داشته است؟

برای رسیدن به پاسخ سؤالات فوق فرضیه‌های مطرح شده عبارت است از:

۱- تا قبل از نهضت مشروطیت جامعه مشهد، جامعه‌ای بسته، که از تعصب دینی بالایی نیز برخوردار بود اما بعد از نهضت اوضاع تا حدودی دگرگون شده و تحولات جدید این جامعه را تحت تأثیر خود قرار داد.

۲- تحولات فرهنگی بیشتر مربوط به آموزش و پرورش می‌باشد.

۳- در آغاز عامه مردم نسبت به تحولات فرهنگی پس از نهضت مشروطیت، دیدی منفی داشتند.

۴- نظام آموزشی دوره قاجار مبتنی بر تعلیم و تربیت سنتی بود اما در دوره پهلوی این سیستم دگرگون شده و سیستم آموزش و پرورش نوین جایگزین آن گردید.

تا جایی که نگارنده اطلاع دارد اثر مستقل و جداگانه‌ای که وضعیت فرهنگی شهر مشهد را در دوره مذکور مورد بررسی قرار داده باشد تاکنون چاپ و منتشر نشده است البته آثاری چون گنج هزار ساله تالیف رمضانعلی شاکری در تاریخچه کتابخانه آستان قدس و کتاب روزنامه و روزنامه نگاری در خراسان تالیف دکتر حسین الهی و آثاری از این قبیل که هر یک جنبه‌ای از ابعاد فرهنگی را مورد بررسی قرار داده‌اند، چاپ و منتشر شده است.

تحقیق حاضر شامل ده فصل، حاصل سخن و ضمائم می‌باشد، که نکات و مطالب ذیل را مورد بررسی قرار داده است:

در فصل اول به بیان وجه تسمیه شهر مشهد، موقعیت جغرافیایی، مشهد در گذر تاریخ و بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی از نهضت مشروطیت تا شهریور ۱۳۲۰ هـ.ش، فصل دوم به تعلیم و تربیت سنتی و جایگاههای آن، فصل سوم به آموزش و پرورش نوین، فصل چهارم به روزنامه و روزنامه نگاری و نمایش، فصل پنجم به ورزش و تربیت بدنی، فصل ششم به کتابخانه‌ها و موزه‌ها، فصل هفتم به چاپ و چاپخانه، فصل هشتم به انجمن‌ها و محافل فرهنگی فصل نهم به مشاهیر علم و ادب و فصل دهم به بناهای فرهنگی ماندگار پرداخته است. البته علاوه بر مطالب مذکور عرصه فرهنگ بسیار گسترده و مصادیق بیشتری را شامل می‌شود که به علت حجیم نشدن کار و هم به علت اینکه از ابتدا موارد مکتوب مد نظر بود، بقیه موارد بررسی نشده است.

این تحقیق از نوع تاریخی است و روش پژوهشی آن به صورت کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد که برای رسیدن به اهداف آن از ابزار و منابع زیر استفاده شده است. ابزار اطلاعاتی تحقیق عبارت است از کتاب، مجله، روزنامه، سفرنامه، فصلنامه، سالنامه و هر نوع نشریه‌ای که از آغاز نهضت مشروطیت تا کنون در زمینه‌های تاریخ، اجتماعی، سیاسی، ادبی، تربیتی و به طور کلی فرهنگی نوشته شده است جزء مأخذ تحقیق قرار گرفته است.

معرفی و بررسی منابع:

منابعی که مورد استفاده قرار گرفته به چهار دسته ذیل تقسیم می‌گردد:

الف: کتابها که شامل منابع درجه یک و تحقیقات جدید محققان می‌باشد، از اهم منابع

این گروه می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

مطلع الشمس:

تالیف محمدحسن خان صنیع الدوله (۱۲۵۹-۱۳۱۳ هـ.ق) که بعدها لقب اعتمادالسلطنه گرفت و از تربیت شدگان دارالفنون که در ۲۱ شعبان ۱۲۵۹ هـ.ق در تهران متولد شد. وی فرزند حاجی علی خان مقدم مراغه‌ای ملقب به ضیاءالملک از رجال نامی آذربایجان که حاجب الدوله دربار محمدشاه بود وی مأمور قتل امیرکبیر بود. مطلع الشمس از جمله کتب ارزنده‌ای است که سفر سال ۱۳۰۰ هـ.ق ناصرالدین شاه قاجار به خراسان به دست یا به دستور محمدحسن خان به رشته تحریر در آمده است.

جلد اول کتاب که در سال ۱۳۰۱ هـ.ق چاپ و تألیف شده است مشتمل بر دیباچه و بیان صفات باریتعالی و انگیزه تالیف کتاب که همراهی در رکاب ناصرالدین شاه به مشهد و ثبت رخدادها و حوادث مسیر مسافرت می‌داند. وی به طور دقیق به تشریح آبادیها و شهرهای سر راه پرداخته و وضعیت آن زمان و تاریخچه‌ای از قدمت تاریخی آنها را تشریح نموده است در پایان این جلد به تاریخچه شهر توس پرداخته و در خاتمه آن به ذکر اتفاقات مهم سالهای ۴-۱۸۸۳ م سایر کشورها، سپس اهم وقایع داخل کشور را از نوروز سال ۱۳۰۰ هـ.ق تا بیست و یکم جمادی الاول ۱۳۰۱ هـ.ق بازگو می‌کند. آنگاه جدول تقویم سال ۱۳۰۱ هجری را مشروحاً با در نظر گرفتن تقویم عربی، فارسی و فرانسوی و نصف‌النهار ترسیم و سرانجام لیست سلاطین قاجار را با بیان نام، سال ولادت، سال جلوس، مدت سلطنت، سال رحلت، مدت عمر و مدفن هر یک می‌پردازد. سپس مختصراً از

دوایر دولتی و مناصب رجال دربار، ولایات و ایالات، کشوری و لشکری یاد و نام معلمین خارجی و تقسیمات لشکری و سرکردگان سپاه را به آن منضم می‌کند.

جلد دوم با بیان شعری که ظاهراً در وجه تسمیه نام کتاب می‌باشد آغاز و بعد به تشریح شهر مشهد با توجه به اقوال مورخان متقدم ایرانی و سیاحان اروپایی می‌پردازد آنگاه به شرح حرم مطهر و اماکن متبرکه و وابسته به آن با دقت نظر خاص و بی‌نظیر پرداخته و در پی آن عین روزنامه شاه طهماسب صفوی نقل و صورتی از بعضی متولیان آستانه و اقدامات آنها، توصیف تعداد مدارس قدیمه، کاروانسراها و متن کتیبه‌ها، نقل خلاصه‌ای از کتاب روضه الصفا، ثبت احوال شعرا، علماء و نامداران مشهد و فهرست کتب کتابخانه آستان قدس از مطالبی است که به آن پرداخته است. این جلد در سال ۱۳۰۲ هـ.ق. نوشته شده است.

جلد سوم که در سال ۱۳۰۳ هـ.ق. تحریر شده است حاوی ادامه سفر و بازگشت به تهران از طریق نیشابور و دامغان و همانند جلد اول تشریح اوضاع یکایک بلاد و روستاهای واقع در مسیر می‌باشد خاتمه این جلد بیان تقویم سال ۱۳۰۳ هـ.ق. و مطالب مشابه جلدهای قبل می‌باشد.^۱

منتخب التواریخ:

حاج محمدهاشم بن محمدعلی خراسانی (۱۲۴۲-۱۳۱۳ هـ.ق.) مؤلف کتاب می‌باشد که مشتمل بر یک مقدمه، چهارده باب، خاتمه الکتاب و خاتمه الخاتمه می‌باشد. در تاریخ ولادت و وفات و بعضی از تواریخ زندگانی متعلق به چهارده معصوم (ص) است. مهم‌ترین قسمت کتاب که مورد استفاده قرار گرفت باب دهم می‌باشد که بعد از بررسی زندگانی ثامن الائمه (ع) بطور اجمال به بررسی تاریخ طوس و مشهدالرضا تا صده چهاردهم هجری و بیان تاریخ متعلق به آستانه رضویه و ابنیه خیریه احداث شده در این مجموعه و سپس به بیان زندگانی علماء و مشاهیر مدفون در مشهد پرداخته است و در پایان این باب ذکر مختصری از سلسله سادات جلیله رضوی آورده است.

مؤلف خاتمه‌الکتاب را اختصاص به خصوصیات و فضیلت‌های اخلاقی خمسه آل عبا داده است و خاتمه‌الخاتمه کتاب نیز در بیان فضایل حضرت سیدالشهدا (ع) و بعضی از مرثیاتی که علماء در شهادت آن حضرت سرزوده‌اند.^۲

فردوس التواریخ:

این کتاب تالیف نوروز علی بن حاجی محمدباقر بسطامی می‌باشد. مؤلف هدف و انگیزه خود را از تالیف این کتاب چنین بیان می‌دارد که «... چون این حقیر خاکسار و جامع اخبار و آثار ائمه اطهار علیهم‌السلام... تا به حال برنخورده‌ام به اینکه مورخی یا عالمی از علمای ائمه سیدالمرسلین در خصوص بلده فیض قرین رضوی علی مشرفها الاف التحیه و السلم تاریخی چنانچه از برای غالب بلاد ربیع مسکون نوشته شده تالیف نموده باشد... به اعانت خداوند مهربان این پیر ناتوان شروع در تالیف این نسخه شریف نمودم.»

فردوس التواریخ مشتمل بر یک مقدمه و چهارباب می‌باشد «مقدمه در مجملی از خدمات امرا و وزراء و سلاطین سیما سلاطین قاجاریه در این روضه رضویه علی مشرفها الاف السلام و التحیه نموده‌اند، باب اول در فضیلت این ارض اقدس و کسانی که بنای بلده و قبه و عمارات نموده‌اند از سلاطین و غیره، باب دوم در بیان ترجمه علما و مجتهدین و محدثین و بزرگان دین که در رأس هر مائه مروج دین و شریعت سیدالمرسلین صلوات الله علیه و اولاده بوده‌اند و علماء در این ارض فیض قرین مدفونند و پاره از احوال هارون و مامون و حجج و براهینی که از آن سرور عالمیان در مجلس مأمون بر اهل ادیان و ملل ظاهر گردید.

باب سیم در بیان مباحثات و کلماتی که بین علمای شیعه و مخالفین در این روضه رضویه علی مشرفها الاف السلم و التحیه در حقیقت مذهب شیعه واقع گردیده و آنچه بین علمای دیگر وارد شده و بیان شرح طب الرضا که از کلمات دُرر بار آن شافع روز جزا که قاطبه مردم در تدبیر بدن خود به آن محتاجند باب چهارم در بیان فهرست موقوفات و صدقات جاریه که متعلق است به روضه رضویه و عدد کتب کتابخانه مبارکه است.»